

УДК 340.15

І.М. СКУРАТОВИЧ, канд. юрид. наук,
Національний університет «Юридична академія
України імені Ярослава Мудрого»

ДО ПИТАННЯ ПРО ДВОРЯНСЬКІ ПРИВІЛЕЇ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Ключові слова: привілеї, стан, дворянство,
Державна Дума, аграрна реформа, землевласник

Період кінця ХІХ – початку ХХ ст., як останній період в історії Російської імперії, є надзвичайно складним для аналізу її суспільного ладу, зокрема для вивчення правового статусу дворянства. Справа полягає не тільки в тому, що сам по собі процес перетворення станового суспільства в громадянське проходив нерівномірно і в цей період ще не був завершений, але й в надмірній політизації та міфологізації, серед яких найбільш поширеним і стійким є міф про незмінність привілейованого статусу дворянства. Він є закріпленим в ряді робіт В.І. Леніна і тому незаперечним для всіх радянських дослідників. Разом із тим, цей міф не спростований остаточно і в сучасній історіографії, тому за мету статті ми ставимо показати на основі вже відомих і нових документальних і літературних джерел, що дворянство втратило найвагоміші привілеї в результаті реформ 60–70 рр. ХІХ ст. Такий погляд є актуальним для розуміння аграрної політики кінця ХІХ – початку ХХ ст. та для визначення причин краху імперського режиму в Росії. В історичних та історико-правових дослідженнях двадцятирічного пострадянського періоду значна увага приділена розвитку селянського землеволодіння, аналізу земельної реформи П.А. Столипіна й аграрного законодавства кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Назвемо наукові роботи, які побічно торкаються питання дворянських привілеїв і по-

новому розглядають аграрну проблему в Україні. Це стаття О.П. Реєнта, в якій заперечується основний постулат радянської історіографії, що реформа 1861 р. була проведена виключно в інтересах дворянства [1]. В.С. Кириченко вважає надуманою проблему селянського малоземелля [2]. Д.А. Селіхов в ряді статей аналізує законодавчі акти кінця ХІХ – початку ХХ ст. та їхню роль в реформуванні аграрних відносин на Україні [3]. В.С. Шандра розглянув особливості політики царизму щодо дворянства Правобережної України і формування тут бюрократії [4]. В.М. Шевченко дослідив проблеми ринкових відносин на землі, категорії земельних власників, широко застосовуючи статистичні матеріали [5, 6]. Та спеціальні роботи, де б з нових позицій розглядалося питання дворянських привілеїв, в Україні відсутні.

В Росії така робота з'явилася у 2004 р. – це монографія С. Беккера «Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России». В ній розглядається еволюція дворянських привілеїв на теренах Російської імперії на основі відомих і нових джерел, статистичних матеріалів, наукових розробок, зокрема, зарубіжних авторів Арно Майєра, Джерома Блюма, Терренса Емонсома, Альфреда Рібера, Роберта Меннінга тощо. Останнім присвячена І глава роботи, де розглядається питання занепаду дворянства в контексті загальноєвропейського процесу. Полемізуючи або погоджуючись з цими іноземними дослідниками, С. Беккер висловлює своє бачення проблеми в наступних 7 главах монографії. Але висновки автора стосуються дворянства всієї Російської імперії, або її європейської частини, до якої відносились і українські губернії. Специфіки еволюції дворянських привілеїв в цих губерніях С. Беккер торкається лише частково. Тому перед українськими дослідниками стоїть відповідальне завдання відтворити цілісну картину соціально-економічних перетворень в цих губерніях на шляху від суспільства ста-

нового до суспільства громадянського, принципом якого є рівність всіх перед законом. Стосовно селянства, буржуазії у висвітленні суспільного ладу пореформеного періоду зроблено багато, але для об'єктивної оцінки ролі та місця дворянства, його історичної долі українським дослідникам потрібно докласти більших зусиль як на регіональному, так і на загальноукраїнському рівнях.

Зазначимо найбільш важливі фактори, які руйнували привілеї дворянства.

Найсуттєвішого удару по дворянських привілеях завдала Селянська реформа 1861 р. Дворяни втратили економічну основу всіх інших привілеїв – *виключне право* власності на землю. Вони залишалися землевласниками, але мали такі ж права, як і інші землевласники – купці, селяни, козаки, колоністи тощо. Стійкою тенденцією кінця XIX – початку XX ст. було зменшення обсягу дворянського землеволодіння і зростання землеволодіння селян, козаків, колоністів, а також колективних приватних власників [5, 6].

Реформа 1861 р. звільнила селян від кріпацтва, надала їм статусу вільних сільських обивателів [7, с.17]. Тим самим дворянство втрачало виключне право на безоплатну працю селян, а також право управляти ними, здійснювати судові, поліцейські й податкові функції.

Поступово інші особисті права дворян переставали бути привілеями, бо їх отримували представники інших станів. Так, у 1860 р. всі, а не лише дворяни, отримали право на закордонні паспорти. У 1863 р. від подушної податі звільнилося міщанство, а згодом цей податок взагалі було скасовано. Інші податки (податок на нерухомість, акцизні, станові збори) розповсюджувались на всі стани [8, с.551–552, 618–620].

Судова реформа 1864 р. відіграла велику роль у руйнуванні станового суспільства, проголосивши принципи безстанових судів, рівність всіх станів перед законом і судом, незалежність суду від адміністрації, гласнос-

ті, змагальності судового процесу, участі в ньому присяжних засідателів.

Земська і міська реформи ввели виборні органи, які теж будувалися на принципі безстановості. В основу виборчого закону 1864 р. покладено майновий ценз, а це вже є нормою буржуазного права, яка хоча й надавала переваги дворянам – повітовим землевласникам, але урівнювала їх з такими ж землевласниками інших станів. Такий же підхід затвердив і закон 1870 р. про вибори міських дум. Прерогативою дворянства було те, що головами повітових і губернських земських зборів були відповідні предводителі дворянства. Та це не завадило значному звуженню ролі дворянства в місцевій адміністрації внаслідок земської, міської, а також поліцейської реформ.

Військова реформа 1874 р. ввела загальну військову повинність; з її 3 проведенням втратили сенс такі привілеї, як звільнення від рекрутської повинності та від постойв військ у приватних оселях.

Реформи в галузі освіти відкривали можливість отримати початкову, середню та вищу освіту не тільки дворянам, але й представникам інших станів. Розвиток буржуазної промисловості, сільського господарства, транспорту, здійснення вищезгаданих реформ вимагали більш грамотних людей, а для їх підготовки – розширення мережі спеціальних учбових закладів. У 1865 р. в Одесі було засновано Новоросійський університет. В 3-х українських університетах (Київському, Харківському і Новоросійському) навчалося в 1865 р. 1200 студентів, а в середині 90-х років – вже понад 4 тис., причому кількість дворянських вихідців серед студентів скорочувалася, а зростав прошарок дітей буржуазії та інтелігенції, меншою мірою селянства. Крім цих класичних університетів у 70–90 роках були відкриті вищі учбові заклади професійної освіти: Ніжинський історико-філологічний інститут, Харківський ветеринарний інститут, Південноросійський технологічний інститут у Харкові, політехнічний – в Києві, Вище гір-

ниче училище в Катеринославі. На нижчому рівні створювались ремісничі, промислові, комерційні, сільськогосподарські та інші училища, учительські семінарії [9, с.538–539], відсоток дворян в яких був ще нижчим.

Отже, як зрозуміло, великі реформи проводилися аж ніяк не в інтересах дворянства. Головна їх мета – подолання економічної відсталості Росії, повернення втрачених провідних позицій відносно передових європейських держав. Тобто, ці реформи, в першу чергу – селянська, проводилися в інтересах держави. Цього не приховував Олександр II, який вважав що розвиток могутності Росії вимагав від дворян «некоторых пожертвованій». При цьому імператор запевняв, що «все, что можно было сделать для ограждения выгод помещиков, – сделано» [1, с.41]. Дійсно, стати на шлях швидкої ліквідації дворянських привілеїв імператор не міг, бо в той час дворянство було основною опорою самодержавства. Тому деякі привілеї залишилися, але вони не були визначальними для вирішення основної мети великих реформ. Формально – залишалося поділення населення імперії на стани (дворяни були першим станом), хоча пореформений період відзначався становленням класової структури суспільства. Залишалися титулування й особливе звернення до титулованих осіб. Найголовнішим привілеєм залишалося виключне право дворян займати державні посади.

В Правобережній Україні, де переважала польська шляхта, вводилися особливі пільги для російських дворян, які погоджувалися зайняти певні посади в західних губерніях. Поляки не допускалися до вищих урядових посад на цій території. Нижчі посади вони могли займати лише у таких специфічних установах як будівельні комітети, лікарські відділення губернських управлінь тощо. Вищі посади могли займати православні й лютерани, за винятком тих, які одружені з польками [4, с.149–150]. Відповідальність за кадрову політику покладалася на генерал-губерна-

торів і міністрів. Та, не зважаючи на додаткові пільги (50 % надбавки до жалування для чиновників відомства МВС, 20 % – чиновників відомства державних маєностей та юстиції, грошові підмоги, розстрочки на 20–22 роки при сплаті вартості землі тощо), передбачені Правилами 1869 р., проблема збільшення російського дворянства відносно польських землевласників ефективно не вирішувалась, тому набиралися чиновниками з малоросійського дворянства. А з 1886 р. на державну службу могли вступати іноземні, купці, почесні громадяни, міщани, які в інших губерніях на це права не мали. Чиновники, які переїжджали з внутрішніх російських губерній, отримували ще більш широкі пільги, ніж за правилами 1869 р. [4, с.151–153]. Ці заходи сприяли зміцненню позицій держави в регіоні.

Великі реформи забезпечили перехід від феодальної економіки до капіталістичної. В українських губерніях швидко зростало залізничне будівництво, металургійна, вугільна промисловість. Сформувався новий клас – буржуазії, який не вписувався в станову структуру суспільства. Активно включилися в капіталістичний ринок селяни – власники, купці, інші обивателі. Російська монархія поступово втрачала абсолютистський характер. У верхах російського суспільства виникли антиреформістські настрої. Після вбивства Олександра II його син Олександр III взяв курс на укріплення самодержавства і посилення ролі дворянства.

В послабленні дворянства і зростанні впливу буржуазії Олександр III, а згодом і останній російський імператор Микола II, вбачали загрозу для самодержавної влади. Тому їх політика була направлена на посилення значення дворянських привілеїв. Олександр III здійснив низку реформ (контрреформ), результатом яких було до певної міри зміцнення позицій дворянства, особливо в сфері державної служби. Серед чиновників вищих державних установ спадкове дворянство посідало монопольне місце, всі губернатори були дворянами. Чиновниками установ

середнього і нижчого рангів могли бути вихідці з дворянства, купців, духовенства, почесних громадян. Державна служба залишалася для чиновників основною можливістю отримати дворянство. Нові дворянські роди вносилися в губернські родословні книги. Указ Миколи II від 28.05.1900 р. заборонив вносити до таких книг дворян-євреїв, а це означало і обмеження доступу до державної служби.

Та основної мети – повернути керівну роль дворянства на селі – царизму досягнути не вдалося. Намагання зберегти та посилити роль привілеїв не зупинили тих процесів економічного і соціального життя, які були розпочаті великими реформами. Марними були й зусилля останніх російських імператорів по стабілізації дворянського землеволодіння, площа дворянських земель продовжувала зменшуватися. З появою аграрного ринку його активними учасниками стають селяни, козаки, купці, колоністи, інші сільські та міські обивателі. Дворянство в основному продавало землі вищезазначеним категоріям населення [6, с.77–83; 10, с.301].

Революційні події 1905 р. примусили царизм здійснити низку заходів, які об'єктивно сприяли встановленню правової рівності, руйнуючи тим самим роль дворянських привілеїв.

Викупні платежі з селян спочатку були зменшені наполовину, а потім і зовсім скасовані. Сучасними дослідниками спростовані думки радянської історіографії про недбайливих поміщиків, які швидко витратили викупні гроші за селянські наділи, не вклавши їх у перебудову своїх господарств на нових засадах. Як зазначив відомий український історик професор О.П. Реєнт в статті, присвяченій 150-річчю скасування кріпосного права, кошти виплачувалися поетапно впродовж більш ніж 25 років. Із призначених сум майже третина була утримана за попередні борги. Коли викупна операція завершилась, поміщики в межах імперії отримали всього близько половини призначених для цього коштів [10, с.42].

05.10.1906 р. імператор Указом скасував важливі привілеї дворянства, надавши всім російським підданам, незалежно від їх походження, однакові у відношенні до державної служби права. Це був важливий крок до встановлення правової рівності, але він не був послідовним. У Правобережній Україні тільки у 1910 р. цей указ було введено в дію [4, с.154].

Царський Маніфест від 17.10.1905 р. «Основні державні закони Російської імперії» в редакції 23.04.1906 р. «дарував» населенню свободи слова, зборів, спілок, совісті, недоторканості особи, житла, власності, право вільного вибору місця проживання, виїзду за межі держави та інші конституційні права та обов'язки [11, с.552–557]. Жодних привілеїв дворянству тут не надавалось. Але залишалось формальне поділення населення на стани, хоча наявно складалася класова структура суспільства; проголошувалася свобода совісті, але всіляко підкреслювалося, що християнська православна церква є найголовнішою і панівною, свобода зборів обмежувалась низкою заборон.

Зазначеними правовими актами передбачалося створення Державної Думи як законодавчого органу (хоча спочатку Дума мала бути тільки дорадчим органом). Закон про вибори до Державної Думи від 11.12.1905 р., на основі якого були обрані I і II Думи, допускав до виборів всі групи населення. Але вибори були нерівними, непрямими, вони базувалися не на становому, а на майновому принципі. Література про Державну Думу настільки значна, що для її аналізу потрібні томи історіографічних досліджень. Розглянемо лише місце дворянства в складі дум. Цікавий матеріал про склад I і II Думи (становий, національний, партійний, віковий, особистий) міститься в роботі М.Ш. Киян [12, с.191]. Особливий інтерес викликають таблиці особистого складу депутатів. До I Державної Думи від українських губерній обрано 102 депутати, з них 35 дворян, 52 селян, 5 міщан, 6 козаків, по 1 представнику від духовенства і

купецтва [12, с.154]. По губерніях дворянське представництво виглядало так: Волинська губ. з 13 депутатів – 5 дворян; Катеринославська – з 10 депутатів – 3; Київська – з 16 – 4, Подільська депутація складалася виключно з 13 селян; Полтавська – з 12 депутатів – 5 дворяни; Таврійська депутація мала в складі 2-х дворян (з 6); Харківська – 7 (з 11); Чернігівська – 4 (з 10). Всього по Російській імперії в I Думі дворянська депутація мала 180 осіб з 498 членів Думи. З 35 дворян за походженням тільки четверо на питання про основне заняття відповіли: «землевласник»; 14 у своїх відповідях на 1 місце поставили інші види діяльності (в земствах, судах, редакціях, тощо), а вже потім – «землевласник». Третю групу дворянських депутатів (17 осіб, склали університетські професори, земські діячі, адвокати, журналісти, вони не вказують на будь-яку земельну власність, тобто ці дворянські діти втратили основні ознаки дворянського стану. Схожу картину спостерігаємо і в II Державній Думі: з 30 дворянських за походженням депутатів 11 були вчителі, лікарі, судді, адвокати, залізничні службовці, не пов'язані з земельною власністю [12, с.179–189]. В цих даних у мініатюрі відображається процес адаптації дворянства до нових соціально-економічних умов. На думку російського дослідника С. Беккера, більшість дворян не була пасивною жертвою соціальних змін, а швидко та ефективно до них пристосовувалася, навчилася жити, або навіть процвітати, в світі, де привілеї були замінені рівністю перед законом [10, с.310–316].

Деякі складові цього в цілому вірного висновку є спірними: далеко не так швидко та ефективно проходила адаптація дворянства до нових умов, особливо в аграрній сфері. Більш пристосованим до товарно-грошових відносин, особливо після аграрної реформи Столипіна, було селянство, принаймні в українських губерніях Російської імперії. Попри різні оцінки державної діяльності П.А. Столипіна і результатів його аграрної реформи

істориками, правниками, економістами, сучасні українські дослідники переконливо доводять ефективність й успішність впровадження цієї реформи в Україні [13, с.120–121]. Селянин отримав право користуватися, володіти та розпоряджатися нерухомою власністю. Цим правом скористалися 46,6 % селянських дворів, вийшовши з общини, та 56,4 % дворів, які до столипінських перетворень володіли землею на основі подвірної сімейної права [3, с.34]. Отже абсолютна перевага дрібного фермерського землеволодіння західноєвропейського типу на українських землях відповідала тій меті, яку ставив П.А. Столипін – створити міцного землевласника, охоронця стабільності і тим самим побудувати стабільну систему народного господарства. Це мало позитивні економічні наслідки: в Росії значно збільшилось виробництво зернових культур, картоплі, цукрової сировини, значно виріс експорт. В Україні селяни-власники мали перевагу в товарному виробництві зерна перед дворянами [14, с.18]. Деякі дворяни-землевласники перебудували своє господарство на ринковий лад, а ті, хто не зміг зорієнтуватися в нових умовах, продавали свої землі новим землевласникам. За 52 роки (1862–1914) поміщики 9 українських губерній продали понад 9 млн. десятин своїх земель (48,5 %) [14, с.18]. Так фактично руйнувалися стани, поступаючись новим принципам суспільного устрою. П.А. Столипін вважав становий принцип в ХХ ст. пережитком минулого. 06.03.1907 р. він виступив в Думі з заявою: «Реформована з волі монарха Вітчизна наша повинна перетворитися в державу правову» [13, с.122]. Програма його включала реформування місцевої влади та суду, робітниче законодавство, права людини, освіти. Подальша доля цієї програми і самого реформатора відома. II Думу розігнали, новий закон про вибори забезпечив бажаний для монарха її склад, посиливши нерівність виборчих прав різних прошарків населення Росії за майновим, кла-

совим і національним принципами [15, с.141–142]. Привілеїв дворянству цей закон не надавав, але значно посилив позиції землевласників. На цей час навіть великі землевласники з дворян мали такі ж права, як й інші власники земельних ділянок. Умовою їх участі у виборах в Думу був майновий ценз, який і забезпечив дворянам більшість. У вирішенні питання земельного фонду для проведення аграрної реформи П.А. Столипін так і не зважився піти на кардинальне обмеження розміру дворянських маєтків. У цьому була непослідовність його політики, зумовлена тиском, з одного боку імператора і придворної знаті, а з іншого – й позицією самого Столипіна, прихильника єдиної та неділимої великої Росії з сильним монархом, влада якого лише частково обмежена Думою. Царизм не бажав поглиблювати демократичні перетворення і сприяти модернізації суспільства, не зміг сприяти необхідному примиренню між старим і новим. Це врешті решт призвело до краху монархії в 1917 р.

ЛІТЕРАТУРА

1. Реєнт О. П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. / Реєнт О. П. // Український історичний журнал. – 2011. – № 1. – С. 34–51.
2. Кириченко В. Є. Пореформенне малоземелля в контексті селянського правосприйняття (на прикладах українського досвіду) / Кириченко В. Є. // Південноукраїнський правничий часопис. – 2008. – № 3. – С. 230–233.
3. Селіхов Д. А. Правове регулювання господарської діяльності індивідуального (фермерського) господарства в Україні в умовах реформ 1861 та 1906 років / Селіхов Д. А. // Проблеми законності. – 1989. – Вип. 34. – С. 29–35.
4. Шандра В. С. Формування бюрократії в правобережній Україні (XIX – початок XX ст.) / Шандра В. С. // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 143–158.
5. Шевченко В. М. «Материалы по статистике движения землевладения в России» як джерело вивчення еволюції поземельних відносин в Україні другої половини XIX – початку XX ст. / Шевченко В. М. // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 203–212.
6. Шевченко В. М. Характеристика категорій земельних власників України другої половини XIX – початку XX ст./ Шевченко В. М. // Український історичний журнал. – 2010. – № 4. – С. 75–85.
7. Российское законодательство X–XX вв. : в 9 т. / под общ. ред. О. И. Честякова. – М. : Юрид. лит., 1989– . – Т. 7: Документы крестьянской реформы. – 1989. – 431 с.
8. Кучерявенко Н. П. Курс податкового права: у 6 т. / Кучерявенко Н. П. – Х. : Легас, 2002– . – Т. I: Генезис податкового регулювання: У 2 ч. – Ч. 1. – 2002. – 665 с.
9. Історія України : курс лекцій : у 2-х кн. Кн. 1.-Від найдавніших часів до кінця XIX століття / Мельник Л. Г., Гуржій О. І., Демченко М. В. та ін. – К. : Либідь, 1991. – 576 с.
10. Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России / Беккер С. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – 344 с.
11. Історія держави і права України : підручник : у 2-х т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – Т. 1 / кол. авторів: В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – 648 с.
12. Киян М. Ш. Представительство от украинских губерний в Государственной Думе Российской империи I и II созывов (1906–1907 гг.) / Киян М. Ш. – Х. : Основа, 1997. – 191 с.
13. Волковинский В. М. П.А.Столипін: з життя та державної діяльності / Волковинский В. М., Левенець Ю. А. // Український історичний журнал. – 1991. – № 4. – С. 116–123.
14. Селіхов Д. А. Місце закону від 3 червня 1912 р. в системі майнових прав непривілейованих станів епохи столипінських аграрних перетворень / Селіхов Д. А. // Проблеми законності. – 2004. – Вип. 67. – С. 12–19.

15. Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі | слідження) / Єрмолаєв В. М. – Х. : Право, органи влади в Україні (історико-правове до- | 2005. – 272 с.

Скуратович І. М. До питання про дворянські привілеї в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) / І. М. Скуратович // Форум права. – 2012. – № 2. – С. 621–627 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-2/12cimkpc.pdf>

Розглядається процес еволюції станової системи Російської імперії в кінці XIX – початку XX ст. і місце в цьому процесі дворянських привілеїв. Виконано аналіз подій початку XX ст., які прискорили подальшу ліквідацію дворянських привілеїв, але остаточного переходу до громадянського суспільства не сталося через небажання царату сприяти модернізації суспільства.

Скуратович І.М. К вопросу о дворянских привилегиях в Российской империи (конец XIX – начало XX в.)

Рассматривается процесс эволюции системы сословий Российской империи в конце XIX – начале XX в. и место в этом процессе дворянских привилегий. Выполнен анализ событий начала XX в., которые ускорили дальнейшую ликвидацию дворянских привилегий, но окончательного перехода к гражданскому обществу не произошло из-за нежелания царизма способствовать модернизации общества.

Skuratovich I.M. On The Question of the Privileges of the Nobility in the Russian Empire (Late Nineteenth-Early Twentieth Century)

The process of evolution of the estates of the Russian Empire in the late XIX - early XX century and place in the process privileges of the nobility is made. The analysis of the events of the early twentieth century, which accelerated the further elimination of aristocratic privilege, but a final transition to civil society has not happened because of the unwillingness of the tsarist help modernize public.